LUPA ROMANA, REPREZENTĂRI DIN LUMEA ROMANĂ ŞI SEMNIFICAŢII

Lupa romana, simbol al puterii romane şi al latinităţii, a trezit prea puţin interes în literatura noastră de specialitate de-a lungul timpului[1]. Celebra operă etruscă a fost adusă la Roma pe la jumătatea secolului V a. Chr. şi aşezată pe Capitoliu. Ea este cea mai veche reprezentare a legendei care aminteşte de începuturile Romei[2]. Astăzi Lupoaica se găseşte în Muzeul Conservatorilor din Roma, împreună cu cei doi gemeni adăugaţi de un sculptor renascentist. Dar cea mai veche figuraţie romană a legendei originilor Romei este aşa-numita "tabulă a fraţilor Ogulnius", ridicată de Gnaeus şi Quintus Ogulnius pe Palatin în anul 296 a. Chr., despre care ne informează Titus Livius în *Ab urbe condita*[3]. Din păcate, această reprezentare este astăzi pierdută şi este posibil să fi fost prototipul de inspiraţie artistică al viitoarelor reprezentări în arta romană a mitului întemeierii Romei[4]. Despre o lupoaică cu gemeni lovită de trăznet în 63 a. Chr., aflată pe colina Capitoliului, ne vorbeşte Cicero în *Catilinare*[5]. Nu se cunoaşte raportul dintre celebra Lupoaică de pe Capitoliu şi cele două opere.

Imaginea lupoaicei cu gemenii, fiind cea mai iubită de către romani, şi-a găsit locul în pictură, mozaic şi sculptura în marmură, piatră sau bronz. Fiind emblema Romei, scena a fost prezentă pe frontoanele templelor, monede, sarcofage, stindarde, altare, la încheietura casetelor şi pe bolţile arcurilor de triumf[6]. Aceste figuri nu pot imita nici pe departe Lupoaica de pe Capitoliu. În continuare vom vorbi despre descoperirile care reliefează acest mit, prezente în Italia şi pe teritoriile unor provincii ale statului roman, exceptând într-o primă fază reprezentările de pe monumentele funerare şi monede, pe care le vom trata separat.

În Italia, pe o oglindă de metal de factură etruscă de la Bolsena, datată în secolul III a. Chr., lupoaica cu gemenii este redată alături de Rhea Silvia şi o ciocănitoare, pasăre protejată de zeul Marte[7]. Tot în Peninsulă, imaginile legendei sunt întâlnite pe un vas din Celena pe care apare şi *ficus Ruminalis*, pe bronzul de

[1] Pop 1971; Protase 1998; Bărbulescu 2003.
[2] Pop 1971, p. 173.
[3] *Apud* Pop 1971, p. 174.
[4] Pop 1971, p. 174.
[5] *Apud* Petersen 1908, p. 448-450.
[6] Carcopino 1926, p. 47.
[7] Carcopino 1926, p. 48; Burger 1961, p. 52.

la Tivoli şi altarul Ostiei unde sunt reproduse o serie de povestiri legate de fundarea Romei, toate figurile din aceste istorioare prezentând aspecte clasice şi elenistice[8]. Foarte interesantă este imaginea evidenţiată pe discul unui opaiţ din Pompei (Italia), datat în secolul I p. Chr., unde este redat un singur copil sub pântecele animalului[9].

Imaginile legendei s-au regăsit cum era şi normal într-o mare măsură la Roma, mai ales începând cu domnia lui Octavian Augustus, care a folosit trecutul în scopul legitimării situaţiei politice existente. Acesta a luptat pentru reînvierea tradiţiilor ancestrale, restaurând multe temple căzute în paragină în urma războaielor civile. Arta augustană este eclectică, artificială şi combină tradiţiile greco-romane. Împăratul a folosit mijloace propagandistice pentru a transforma ficţiunea în istorie[10].

Ara Pacis, capodoperă a artei augustane, una din construcţiile cele mai de seamă ale geniului roman, are şi reprezentarea legendei originilor Romei printre basoreliefurile sale [11]. Se dorea reîntoarcerea la acele *mores maiorum* (reînnoirea obiceiurilor tradiţionale), iar, pe de altă parte, observăm încercarea de a găsi o bază religioasă pentru autoritatea monarhică, adică de a păşi pe acelaşi drum pe care l-au urmat monarhii elenistici, acest drum venind în contradicţie cu credinţele tradiţionale romane[12]. Tot în timpul lui Octavian, în prima jumătate a domniei sale, au existat două lupoaice din bronz, una pe *Comitium* iar cealaltă lângă grota *Lupercal*, amândouă sanctificând prezenţa smochinului sacru[13].

Pe teritoriul Galliei, lupoaica este regăsită pe tavanul porţii de la Reims, pe pilaştrii arenelor din Nîmes, pe o metopă din Saintes, pe basoreliefurile din Arlon şi Avenches, pe casca unuia din busturile de la Luxeuil şi de asemenea în grupul statuar de la Muzeul din Louvre[14]. În Hispania avem frumoasele mozaicuri de la Alcolea (Cordoba) şi Vallacarrillo (Jaen)[15]. În cel de la Alcolea, lupoaica şi gemenii se încadrează într-o scenă pastorală din care se degajă pacea, iar la Vallacarrillo este reprezentat un singur copil, asociat temei iconografice a vânturilor, precum şi leului şi panterei[16].

Mitul Lupei Capitolina este prezent şi în gliptică, şi anume pe două geme: la Romula, în Dacia[17] şi la Djemila, în Mauretania, în ultima lupoaica fiind redată alături de unul din gemeni[18].

[8] Tudor 1976, p. 201.
[9] Pop 1971, p. 174.
[10] Brilliant 1979, p. 202.
[11] Maskin 1954, p. 516.
[12] Maskin 1954, p. 489.
[13] Burger 1961, p. 60.
[14] Carcopino 1926, p. 48.
[15] Penedo 1997, p. 112.
[16] Penedo 1997, p. 112. Mulţumesc d-lui dr. Radu Ciobanu pentru amabilitatea de a-mi pune la dispoziţie acest material.
[17] Pop 1971, p. 180.
[18] Leglay 1957, p. 113.

Imaginea legendei este foarte des întâlnită pe monumentele funerare de pe tot cuprinsul lumii romane. Ea apare pe trei tipuri de astfel de monumente: sarcofage (1 în Gallia), altare funerare din regiunea Romei, datate în secolul I p. Chr., stele funerare (4 în Italia de nord, 8 în Noricum, 11 în Pannonia, 8 în Dacia, 7 în Gallia)[19]. Mai rar întâlnim astfel de piese în Britannia, Raetia, Germania Inferior, Moesia Inferior[20] şi mai târziu în Scythia Minor[21].

Merită menţionate câteva dintre piesele sepulcrale care ni s-au părut mai interesante. Pentru Italia ne-am gândit la stela de la Felsina (Bologna etruscă) unde apar următoarele reprezentări: pe un relief în care defunctul este înfăţişat călătorind spre lumea cealaltă într-un car apoteotic, în interiorul unei borduri stilizate care încadrează cele două scene ale meandrelor sale precum valurile oceanului mitic care înconjoară insulele preafericiţilor, lupoaica apare cu capul întors spre stânga înclinându-l mult spre unul din gemeni care, îngenuncheat, o prinde cu mâinile pentru a o mulge[22]. Carcopino este de părere că respectiva reprezentare nu ar ilustra legenda, deoarece, datată la început de secol IV a. Chr., această legendă nu se povestea încă la Roma, susţinând că pretinsa lupoaică ar putea fi o leoaică sau chiar o panteră, iar copilul ar fi un efeb[23]. Alţi specialişti cred că stela de la Felsina ar avea reprezentată lupoaica cu un copil şi că aceasta ar data din secolul III a. Chr[24].

În ceea ce priveşte situaţia din provincii, Alice Burger a împărţit scenele de pe monumentele funerare provinciale în două tipuri: cele care au dedesubt o inscripţie şi cele care apar pe timpanul monumentelor[25].

În provincia Gallia, imaginea legendei o întâlnim pe pietrele de mormânt de la Arenes, Saint-Rémy, Avenches, Oberstaufenbach, Dijon, Luxemburg sau Bordeaux şi pe un sarcofag din Marsilia[26]. Primele trei piese datează din secolul I p. Chr., iar restul din secolul II p. Chr[27]. La Dijon, sculptorul realizează o metamorfoză a gemenilor în pui de lup[28]. Aceste scene mitologice apar şi în Noricum pe monumentele funerare din Adriach, Eggersdorf[29], Aschbach[30] etc. Imaginea

[19] Bărbulescu 2003, p. 167.
[20] Bărbulescu 2003, p. 167.
[21] Pop 1971, p. 180-181.
[22] Carcopino 1926, p. 80-81.
[23] Carcopino 1926, p. 80-81.
[24] Burger 1961, p. 51; Pop 1971, p. 173. Mulţumesc colegului Silvan Stâncel pentru traducerea studiului lui A. Sz. Burger.
[25] Burger 1961, p. 58.
[26] Carcopino 1926, p. 50; Burger 1961, p. 54.
[27] Burger 1961, p. 54.
[28] Burger 1961, p. 54-55.
[29] Burger 1961, p. 56.
[30] Pop 1971, p. 176, nota 39.

lupoaicei cu gemenii figurează pe o seamă de pietre funerare din provincia Pannonia, şi anume la Schlaining, Raks, Zalalovo, Pécs, Boda, Bastaji[31] etc. Ca şi cele din Noricum, acestea datează din secolele I-II p. Chr[32].

Ca dovadă a puternicului proces de romanizare a provinciei Dacia, simbolul Romei nu avea cum să lipsească aici. În comparaţie cu alte provincii, ne putem mândri cu un număr însemnat de imagini ale Lupei Capitolina pe pietrele funerare. Astfel de reprezentări apar la Apulum (2)[33], Cristeşti (2)[34], Brâncoveneşti[35], Ilişua[36], Aiud[37], Gherla[38]şi Potaissa[39]. Acestea datează din secolele II-III p. Chr. şi este foarte probabil să fi aparţinut unor ofiţeri din armata romană[40]. O piesă mai târzie apare la Ibida în Scythia Minor, databilă între sfârşitul secolului III şi începutul secolului IV p. Chr[41]. Spre deosebire de cele din Dacia, textul inscripţiei este păstrat. De aici aflăm că soldatul Valerius Valens, din legiunea XI Claudia, a fost cetăţean cu drepturi depline, fapt subliniat de reprezentarea emblemei Romei pe monument[42].

Imaginea lupoaicei cu gemenii apare şi pe monedele romane începând cu Republica şi terminând cu Imperiul târziu din secolul IV p. Chr., romanii fiind primii care şi-au dat seama că monedele ar putea fi folosite nu doar în scopuri economice ci şi în scopuri propagandistice. Din moment ce mass-media nu exista, moneda constituia cel mai bun mod de a face propagandă politică[43]. Sunt două tipuri de reprezentare a lupoaicei cu gemenii pe monedele romane: cu capul întors spre gemeni şi cel cu capul în profil.

Primului tip îi aparţin monedele romano-campaniene şi cele de la Augustus la Theodosius. Celui de-al doilea tip îi corespund monedele de la Hadrianus[44]. Primele imagini ale lupoaicei cu gemenii pe monede apar în timpul emisiunii monedelor romano-campaniene începând cu sfârşitul secolului IV sau începutul

[31] Burger 1961, p. 55.
[32] Burger 1961, p. 56-57.
[33] Ferri 1933, p. 96; Pop 1971, p. 177; Moga 1998 a, p. 21; Protase 1998 b, p. 23; Bărbulescu 2003, p. 164.
[34] Pop 1971, p. 177-179; Protase 1
998, p. 23; Bărbulescu 2003, p. 166.
[35] Pop 1971, p. 178; Protase şi colab. 1975, p. 61-62; Protase 1998, p. 23; Bărbulescu 2003, p. 166.
[36] Pop 1971, p. 178; Protase 1998, p. 23; Bărbulescu 2003, p. 166.
[37] Pop 1971, p. 179-180; Protase 1998, p. 23; Bărbules
cu 2003, p. 164.
[38] Pop 1974, p. 311-314; Bărbulescu 2003, p. 164.
[39] Bajusz 1980, p. 367-393; Bărbulescu 1994, p. 159; 2003, p. 166.
[40] Bărbulescu 2003, p. 169.
[41] Pop 1971, p. 180-181.
[42] Pop 1971, p. 180.
[43] Hannestad 1989, p. 9.
[44] Tudor 1982, p. 458.

secolului III a. Chr[45]. Un exemplu tipic sunt diadrahmele datate în 269 a. Chr., contemporane cu construcţia *viei Appia*, lucrate în argint, având ca reprezentări pe avers pe tânărul Hercule imberb, iar pe revers lupoaica cu gemenii, dedesubt aflându-se inscripţia ROMANO[46].

Mai târziu, Sextus Pompeius Fostlus, triumvir monetar în anul 129 a. Chr., a reprodus lupoaica cu gemenii pe monedele sale alături de păstorul Faustulus, tatăl adoptiv al gemenilor, aproape de *ficus Ruminalis*, pe care se află trei păsări. Trebuie observată asemănarea dintre numele triumvirului monetar şi cel al păstorului din legendă, creându-se un calambur de exprimare Fostlus-Faustulus[47]. Alte reprezentări ale lupoaicei sunt atestate pe denarii bătuţi de aliaţii Romei care, în 91 a. Chr., s-au revoltat împotriva ei pornind „războiul sociilor". Pe un denar având legenda în limba oscă, una din principalele limbi italice, apar înfăţişaţi pe revers taurul italic care străpunge cu coarnele lupoaica romană[48]. Pe reversul denarilor corintieni din timpul lui Marc Antoniu se observă lupoaica cu gemenii alături de *ficus Ruminalis*, Faustulus şi ciocănitoare, pasărea preferată a zeului Marte[49]. În timpul Antoninilor, mai precis sub împăratul Hadrian, admirăm medalioanele din aur şi bronz în care lupoaica este puţin diferită în ceea ce priveşte poziţia capului, faţă de reprezentările din celelalte emisiuni monetare. Capul animalului pare mai degrabă aplecat, dar nu neapărat înspre copii, iar labele sunt proiectate înainte şi nu sunt rigide şi verticale precum cele ale Lupei Capitolina[50].

Într-o emisiune de denari de la sfârşitul dinastiei Antoninilor, mai precis din timpul împăratului Antoninus Pius, întâlnim scena cu lupoaica într-o peşteră[51]. În anul 308 p. Chr., pe *follis*-urile împăratului Maxentius, lupoaica cu gemenii sunt încadraţi de Dioscuri, figurând de altfel şi altarul Ostiei[52]. Între anii 330-333 p. Chr. sunt emise la Roma şi Constantinopol două serii principale de *follis*-uri de bronz având pe avers personificarea uneia sau a celeilalte capitale, cu legenda URBS ROMA, respectiv CONSTANTINOPOLIS[53]. Cele care au pe avers legenda URBS ROMA prezintă pe revers lupoaica şi cei doi gemeni, iar cele cu CONSTANTINOPOLIS, Victoria înaripată pe prora unei galere, ţinând lancea şi scutul[54].

[45] Petersen 1909, p. 34.
[46] Petersen 1909, p. 34; Carcopino 1926, p. 49; Hannestad 1989, p. 24.
[47] Carcopino 1926, p. 49; Matingly 1960, p. 69.
[48] Hannestad 1989, p. 43.
[49] Burger 1961, p. 59.
[50] Petersen 1909, p. 37; Carcopino 1926, p. 50-51; Matingly 1960, p. 170-171.
[51] Burger 1961, p. 60.
[52] Matingly 1960, p. 239.
[53] Matingly 1960, p. 239; Barnea şi colab. 1982, p.134.
[54] Burger 1961, p. 60; Barnea şi colab. 1982, p.134.

Pe monedele lui Constantin cel Mare lupoaica apare în două ipostaze. În prima, ea figurează pe altarul Ostiei, iar în a doua pe frontonul templului pe care Hadrian l-a ridicat pentru Venus şi Roma[55]. În general, pe monede, copiii stau pe un genunchi. Cu Lupa Capitolina putem asemăna doar animalul de pe monede, mai precis poziţia înspre stânga, care este lucrul esenţial, încordarea genunchilor şi întoarcerea capului[56]. Se observă o eroare iconografică în majoritatea emisiunilor monetare care redau lupoaica, aceea că ea este redată spre dreapta.

Din analiza materialului pe care l-am avut la dispoziţie am observat posibila reminiscenţă a unui străvechi cult italic al lupului redat în iconografie prin intermediul metamorfozei gemenilor în pui de lup. Astfel de analogii se găsesc pe două bronzuri din colecţia Courtot-Peytel[57], pe un fragment sepulcral din Dijon (Gallia)[58] şi pe monumentele funerare de la Cristeşti (Dacia)[59] şi Titel (Pannonia)[60].

Foarte interesant este faptul că în multe reprezentări ale legendei apare un singur copil sub lupoaică. Astfel de exemple le întâlnim pe opaiţul de la Pompei (Italia)[61], bronzul de la Tivoli[62], stela de la Felsina (Italia)[63], grupul statuar de la Muzeul din Louvre[64], mozaicul de la Vallacarrillo[65] şi gema de la Djemila[66]. Motivul pentru care s-a ajuns la acest tip de abordare nu-l cunoaştem. Să fie vorba despre o cunoaştere mai slabă a legendei de către meşteri? Nici asta nu putem şti cu precizie.

În ceea ce priveşte apariţia imaginii lupoaicei deasupra inscripţiei sau pe timpanul monumentelor funerare, în Dacia le întâlnim doar pe cele din prima categorie. Trebuie menţionat că textul inscripţiilor de pe pietrele funerare din această provincie nu s-au mai păstrat. În legătură cu situaţia din celelalte provincii, A. Burger nu specifică clar câte reprezentări apar pe timpanul monumentelor sau deasupra inscripţiilor.

Semnificaţia apariţiei lupoaicei pe reliefurile funerare a preocupat o seamă de savanţi de-a lungul timpului. J. J. Bachofen spunea că acest motiv este o expresie a unităţii familiei şi a dragostei materne mai puternice decât moartea[67]. Credem

[55] Carcopino 1926, p. 49.
[56] Petersen 1909, p. 36.
[57] Pop 1971, p. 179.
[58] Burger 1961, p. 54-55.
[59] Pop 1971, p. 178.
[60] Pop 1971, p. 182.
[61] Pop 1971, p. 174.
[62] Pop 1971, p. 182.
[63] Carcopino 1926, p. 80-81; Burger 1961, p. 51; Pop 1971, p. 173.
[64] Pop 1971, p. 182.
[65] Penedo 1997, p. 112.
[66] Leglay 1957, p. 113.
[67] *Apud* Bărbulescu 2003, p. 167.

însă că *lupa* însemna mult mai mult. A. Burger crede că analiza numelor de pe inscripţii arată că toţi defuncţii au fost cetăţeni romani[68]. Această apreciere a fost contestată de C. Dulière, cercetătoarea belgiană explicând faptul că nu toţi cei menţionaţi în inscripţii sunt cetăţeni romani[69]. Ea merge mai departe cu explicaţiile, evidenţiindu-ne faptul că în provinciile de graniţă ameninţate de populaţiile barbare lupoaica îi va ocroti şi după moarte aşa cum i-a ocrotit şi în timpul vieţii, ca simbol al Romei[70]. Este indiscutabil un simbol al imortalităţii sufletului sau al eternităţii Romei şi a Imperiului. Este vorba despre o eternitate stoică[71].

În ceea ce priveşte provincia Dacia, putem observa că numărul de reprezentări este mare în comparaţie cu alte provincii, ceea ce denotă faptul că procesul de romanizare s-a înfăptuit destul de repede, chiar dacă avem de-a face cu o provincie de graniţă şi cu o prezenţă a stăpânirii mai redusă decât în alte provincii. Aşa cum am afirmat mai sus, se observă ataşamentul populaţiei provinciale faţă de valorile Romei.

Scopul acestui articol este în primul rând de a trezi interesul specialiştilor români pentru acest subiect al istoriei romane. Pe de altă parte, am dorit să aduc la cunoştinţa istoricilor noi date culese din bibliografia străină de specialitate la care am avut acces. Sper ca pe viitor, noile descoperiri arheologice, coroborate cu consultarea unor noi surse bibliografice, vor conduce la realizarea unor progrese în înţelegerea şi tratarea acestei teme semnificative pentru civilizaţia romană.

RADU OTA

LUPA ROMANA. DARSTELLUNGEN IN DER RÖMISCHEN WELT UND IHRE BEDEUTUNGEN

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Beitrag versucht der Verfasser die Aufmerksamkeit auf die Bedeutung des Studiums des Symbols der Stadt Rom zu lenken, indem er aus der römischen Welt eine Reihe von Funden vorführt, in denen die Wölfin mit den Kindern dargestellt ist. Die Absicht des Verfassers ist nicht in erster Linie eine Repertoire dieser Denkmäler zu erarbeiten sondern auf die Bedeutung dieses Mythos hinzuweisen. Es geht um ein Symbol das Augustus Octavianus verwendet hatte um seine Alleinherrschaft zu rechtfertigen. So wird die Lupa romana auch auf dem Friedensalter dargestellt, womit der Kaiser sich für seine autoritäre Monarchie eine religiöse Grundlage schaffen wollte.

Dem Mythos der Lupa Capitolina wurde in der rumänischen Fachliteratur, obwohl dieses Thema für die römische Zivilisation und die Geschichte der romanischen Völker von besonders großer Bedeutung ist, kaum Beachtung geschenkt. Der Aufsatz fußt auf eine umfangreiche ausländische Fachliteratur.

[68] Burger 1961, p. 60.
[69] *Apud* Bărbulescu 2003, p. 167.
[70] *Apud* Bărbulescu 2003, p. 168.
[71] Gramatopol 2000, p. 246.

Abrevieri bibliografice

Bajusz 1980 - I. Bajusz, „Colecţia de antichităţi a lui Teglás István din Turda", în *ActaMP*, 4, 1980, p. 367-393.
Barnea şi Iliescu 1982 - I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982.
Bărbulescu 1994 - M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.
Bărbulescu 2003 - M. Bărbulescu, „Signum originis", în *Funeraria dacoromana*, Cluj-Napoca, 2003, p. 164-170.
Brilliant 1979 - R. Brilliant, *Arta romană de la Republică la Constantin*, Bucureşti, 1979.
Burger 1961 - A. Sz. Burger, „Die Szene der "Lupa Capitolina" auf provinzialen Grabsteinen", în *Folia Archeologica*, 13, 1961, p. 52-61.
Carcopino 1926 - J. Carcopino, *La louve du Capitole*, Paris, 1926.
Ferri 1933 - S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933.
Gramatopol 2000 - M. Gramatopol, *Arta romană în România*, Bucureşti, 2000.
Hannestad 1989 - N. Hannestad, *Monumentele publice ale artei romane. Program iconografic ºi mesaj*, vol. I, Bucureşti, 1989.
Leglay 1957 - M. Leglay, „Djemila: Une intaille romaine", în *Libyca*, 5, 1, 1957, p. 113-117.
Maskin 1954 - N. A. Maskin, *Principatul lui August*, Bucureºti, 1954.
Matingly 1960 - H. Matingly, *Roman coins*, London, 1960.
Moga 1998 - V. Moga, *Castrul roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998.
Penedo 1997 - M. D. Penedo, „El poder imperial a traves de la iconografia mitica en el mosaico hispano de los siglos I al III d. C", în *Actes du VIII-čme colloque international pour l'étude de la mosaique antique et madievale*, vol. II, Lausanne, 1997, p. 110-130.
Petersen 1908 - E. Petersen, „Lupa capitolina (I)", în *Klio*, 8, 3-4, 1908, p. 440-456.
Petersen 1909 - E. Petersen, „Lupa capitolina (II)", în *Klio*, 9, 1, 1909, p. 29-47.
Pop 1971 - C. Pop, „Reprezentări cu Lupa Capitolina pe monumente romane din România", în *ActaMN*, 8, 1971, p. 173-185.
Pop 1974 - C. Pop, „O stelă funerară din Dacia cu simbolul Romei", în *In Memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj-Napoca, 1974, p. 311-315.
Protase 1998 - D. Protase, „Lupa Capitolina şi semnificaţia ei istorică", în *Zilele împăratului Traian şi latinitatea românilor*, Cluj-Napoca, 1998, p. 19-26.
Protase şi Zrinyi 1975 - D. Protase, A. Zrinyi, „Castrul roman de la Brâncoveneşti", în *Marisia*, 5, 1975, p. 57-69.
Tudor 1976 - D. Tudor, *Arheologia romană*, Bucureşti, 1976.
Tudor 1982 - D. Tudor (coord.), *Enciclopedia civilizaţiei romane*, Bucureşti, 1982.